

TERCÜME-İ HÜLÂSÂ'NIN BİR NÜSHASI ÜZERİNE

Hatice ŞAHİN*

ÖZET

Anadolu'da yazılmış Türkçe tıp yazmalarının tıp tarihi için olduğu kadar Türk dil tarihi araştırmaları için de ne kadar önemli olduğu bilinmektedir. Bu yazmaların her bir nüshasının kullanım düzeyine çıkarılabilmesi dil araştırmalarına katkıda bulunabilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu yazıda Cerrah Mes'ud tarafından Farsçadan Türkçeye çevrilmiş olan Tercüme-i Hülâsâ adlı eserin Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesindeki nüshasının tanıtılması ve genel dil özelliklerinin verilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tıp Tarihi, Eski Anadolu Türkçesi, Cerrah Mes'ud, Türk Dili Tarihi.

UPON A COPY OF TERCÜME-I HÜLASA

ABSTRACT

How important is known to Turkish medical manuscripts written in Anatolian history of medicine as well as history of the Turkish language studies. One copy each of this manuscripts can be removed use of level great importance terms can contribute to language studies. In this paper intended to acquaint Tercüme-i Hülâsâ's which is translated from Persian to Turkish by Cerrah Mes'ud copy of The Bursa Old Manuscript and Printing Works Library and general feature of language .

Key Words: History of Medicine, The Old Anatolian Turkish, Cerrah Mes'ud, The History of Turkish Language.

*Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hatices@uludag.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

İnsanlığın en eski dönemlerinden bugüne kadar gelen tıbbi belgeler insan sağlığıyla ilgili çalışmaların milattan öncesine dayandığını göstermektedir¹.

Bilindiği gibi Anadolu'da tıpla ilgili eserler XIV. yy.dan sonra görülmeye başlanır. Dini ve edebi eserlere göre tıp yazmalarının daha geç tarihte görülmesinin başlıca nedeni, konuyla ilgili araştırmacılar tarafından Anadolu Selçuklu devleti zamanında bilim dilinin Arapça oluşuna bağlanmaktadır². Beylikler döneminde Türkçeye verilen önemin artması ve telif ve tercüme nitelikli çok sayıda Türkçe eser yazılması tıp yazmalarının da sayısının artmasını sağlamıştır.

Tıp tarihiyle ilgili araştırmalar, Selçuklular zamanında da sağlık konusuna büyük önem verildiğini, sağlık kurumlarının, gezici sağlık ekiplerinin halka hizmet verdiğini³ ve yine bu dönemde başarılı hekimlerin görev yaptığını söylemektedir⁴.

Beylikler döneminde kendisini gösteren Türkçecilik hareketinin Anadolu Türkçesinin gelişmesinde çok önemli bir etkisi olduğu bilinmektedir. Başlangıçta çok fazla ele alınmayan ancak son zamanlarda daha fazla incelenmeye başlanan tıp yazmaları, Türkçenin bu gelişme sürecini yansıtan önemli eserlerdendir. Sanat amacı güdülmeyen sadece bilgi vermek, çoğunlukla halkı aydınlatılabilmek amacıyla halka yönelik olarak yazılan bu eserler, doğal olarak yazıldığı dönemin dil özelliklerini içinde barındırırlar.

Anadolu'da yazılmış tıp yazmalarında tarih belirtme geleneği görülmemektedir. Bu durum, tıp yazmalarının kronolojik açıdan sıralanmasında önemli güçlükler doğurmaktadır⁵. Bu konuda yapılmış çalışmalar, Anadolu'da yazılmış en eski tıp yazmasını *Müfredât-ı İbn-i Baytar Tercümesi* olarak göstermektedir⁶. Yazılış tarihi kesin olarak bilinen ilk Türkçe telif kitap ise *İshak bin Murad*

¹ S. N. Kramer, **Tarih Sumerde Başlar**, (Çev. Muazzez İlmiye Çığ), Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 1990, s. 50.

² Zafer Önler, **Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehâb-ı Şifâ, Giriş, Metin**, TDK Yay. Ankara 1990, s. 1

³ Mikail Bayram, "Anadolu Selçukluları Dönemi Tababeti ile İlgili Bazı Notlar", **The New History of Medicine Studies 4**, İstanbul 1998, s.149

⁴ Mikail Bayram, **agm**, s. 150

⁵ Muhammed Yelten, **Şirvanlı Mahmud, Kemâliye, Giriş-İnceleme- Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük**, İstanbul Ü. Yay. İstanbul 1993, s. 7. Bu eserde, "telif veya tercüme edilen bu eserlerde zamanın geleneklerine uyularak genellikle yazılış tarihlerinin kaydedilmemesi ilk Türkçe tıp eserlerini kronolojik bir sıraya koymak güçlüğüne ortaya çıkarmaktadır." açıklaması mevcuttur.

⁶ Zafer Önler, **Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehâb-ı Şifâ, Giriş, Metin**, TDK Yay. Ankara 1990, s. 1; Muhammed Yelten, **age**, s. 7.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

tarafından yazılmış, *Edviye-i Müfrefe* adlı eserdir⁷. Bununla beraber Anadolu'da yazılmış ilk tıp yazmaları bir mesele olarak ele alınmış bu konuda farklı görüşler belirtilmiştir. Bazı araştırmalarda XIII. yy. da Hekim Bereket tarafından yazılmış *Tuhfe-i Mübâriz*, Anadolu'da telif ve tercüme tıp eserleri yazma geleneğinin başlangıcı olarak kabul edilmiştir.⁸ Daha sonra gelen tıp yazmaları tarih belirleme konusundaki sıkıntılara bağlı olarak tahmini bir sıralamaya tabi tutulmuştur⁹. En eski tıp yazmalarını kronolojik bir sırayla veren Süveren ve Uzel'in¹⁰ çalışmasında toplam 28 tıp yazması verilmiştir.

Tıp yazmalarının genel özelliği halka yönelik eserler oluşudur. Ancak bu yazmaların bir kısmı da hekim yazarların telif ya da tercüme eserler yoluyla meslektaşlarını, öğrencilerini bilgilendirmek amacıyla yazdıkları eserlerdir. Yine XV. yy.dan sonra tıbbın özel konularını ele alan eserler de dikkat çekmektedir.

*15. yy'ın sonlarına doğru tıpla ilgili bazı önemli çalışmalar da daha çok cerrahi alanında görülmektedir. Bu çalışmaları kısaca özetlemek gerekirse, bu sıralarda, Sabuncuoğlu'nun Cerrahiye-i İlhaniye'si dışında Türkçe yazılmış üç Cerrahi kitabı bulunmaktadır. Bunlar da daha önce hakkında bilgi verdiğimiz Alâ'im-i Cerrâhin ve Cerrah Mes'ud'un Farsça'dan çevirdiği Tercüme-i Hülâsâ fi Fenni'l-Cirâhe adlı eseri ile son zamanlarda bulunan ve yazarı bilinmeyen Kitâb-ı Cerrah-nâme'dir. Aralarında esas itibarıyla büyük farklar bulunmayan bu eserler, 15. yy Osmanlı hekimliğinin belirli bir ortam ve bilgi düzeyinde bulunduğunu göstermektedir*¹¹.

⁷ Mustafa Canpolat, "XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrefe", *Türkoloji Dergisi*, C. 5, Ankara 1973, s. 1.

⁸ Mikail Bayram, "Anadoluda Te'lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi", **V. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri (25-26 Nisan 1995) Bildirileri**, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 1996, s. 95-100.

⁹ Bu yazmaların kronolojik sırası çalışmadan çalışmaya farklılık gösterebilmektedir. Örneğin Kenan Süveren, İlder Uzel, "İlk Türkçe Tıp Yazmalarına Genel Bir Bakış", *The New History of Medicine Studies 2* İstanbul 1988'de verilen sıra ile Muhammed Yelten, *Şirvanlı Mahmud Kemâliye, Giriş-İnceleme- Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük*, İstanbul Ü. Yay. İstanbul 1993'de verilen sıra aynı değildir ki bu o dönemde yazılan eserlerde tarih belirtme geleneği olmadığından doğal bir durum olarak kabul edilmelidir. Kaldı ki sıralama yapan araştırmacılar bu konuyu vurgulamaktadırlar.

¹⁰ Kenan Süveren, İlder Uzel, "İlk Türkçe Tıp Yazmalarına Genel Bir Bakış", *The New History of Medicine Studies 2*, İstanbul 1988, s.128

¹¹ http://www.atominsan.com/osmanlida_bilim.htm#top

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Tercüme-i Hülâsâ

Cerrah Mes'ud tarafından Farsçadan Türkçeye çevrilen bu eserin çeşitli kaynaklarda Süleymaniye Kütüphanesi 3550 numarada kayıtlı bir nüshası gösterilmektedir¹². Hülâsâ, Tercüme-i Hülâsâ, Tercüme-i Hülâsâ fi Fenni'l-Cirâhe isimleriyle bilinen eserin Bursa Haraççı 1149 numarada kayıtlı bir tıp mecmuasında 1. sırada bulunan 43 varaklık bir nüshası daha mevcuttur.

Eserin adı ve yazılış sebebi yazma içinde şöyle açıklanmıştır: *Maemÿn òalifenüñ (R.A.) 6. müb'Àrek vücûdında v'Àüèe olmuş òükem'À òayli zaòmet çeküp muè'Àlecesinde è'Àciz 7. ualmuşlar s'òòata gücile gelmiş pes maemÿn òalife görmüş kim bu kendü üzerindeki c'irahat muè'Àleceyle 8. iâl'Àha gelmiş mecmuè 'uabiblerine ve cerraòolarını u'úurtmuş ayutmuş sizden dilerin kim böyle cemèe olmuş iken her cer'Àóatuñ muè'Àlecehesin cemèidüp yazasız bizden soñra gelenlere f'Áyide 10. ola bizi ve sizi duè'Àdan unutmayalar dimiş pes ol mecliste reyis-i cerr'Àhın şeyhi ecel **Ebÿ T'Àhir 11. İbn-i Mahmud bin Gaznevî** ó'Àzır idi aytdılar y'À òalife èilm-i übb dery'Àdur amm'À üst'Àêlar 'Àdemün 12. marazları teşrihlerinde è'Àciz ve ú'Àsır ualdılar ve bu èilmüñ intih'Àsı yetişmediler velikin her maraòa 13. tecrîbe olunmuş ve muè'Àleceleri cemèe idüp bir nüs'òa u'lma'ülh'Àa yara kim her şaòsa ne dürlü mar'Àz (2a) 1. ve zahmet v'Àüèe olursa ol nüs'òa ile èamel ideler ümiddür ki òa'üü teè'À'À müsebbibü'l esb'Àbdur 2. kendünüñ èin'Àyet-i şif'Àsını hazinesindendür derm'Ànlar rÿzi ú'Àla cemèe olan 3. hükem'À ve cerraòolar òalifenüñ sözünü u'abul kılup bu kit'Àb düzdiler adını **Hül'Às'À** diyü ad virdiler.*

Yine eserden edinilen bilgiye göre Tercüme-i Hülâsâ, Fars ve Pehlevi dilinden Türkçeye çevrilmiştir. (2a) 4. *velî bu øaèif Cerr'Àh Mesèÿd eline düşdi bu nüs'òayı gördi kim P'Àrsice ve Pehlevî dilince 5. úarışuú düzülmüş ve hem per'Àkende olmuş diledüm ki gücüm yitdükçe düzem Türkiye döndürem*

Yukarıda belirtildiği gibi tıp yazmalarının bir kısmı hekimlere yönelik kaleme alınmıştır. Elimizdeki eser de bir cerrah tarafından cerrahlara bilgi vermek amacıyla yazılmıştır. *6. mübtedilere as'Àn eyleyem ve her dürlü cer'Àhatuñ sebebi ve niş'Ànın ve 'il'Àcın bey'Àn idem ve katı ki bir cer'Àhat olsa üst'Àd-ı h'Àdık olmasa bu kit'Àb ile 'amel itseler müfid düşer ve bu ş'Àn'ata 8. g'Àyet 'Àkîl üst'Àd gerek her cer'Àhatı cer'Àhatına göre mu'Àlecesin ol kim yara işleye zîr'À 9. 'ilm çok 'ömür az vaqt t'Àr tecrîbe hat'À kaz'À tiyin ihtiy'Àt öküş pes v'Àcib*

¹² Muhammed Yelten, *Şirvanlı Mahmud, Kemâliye, Giriş-İnceleme- Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük*, İstanbul Ü. Yay. İstanbul 1993, s.10.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

oldur kim her 10. řabīb ve her cerrāř her marazı teşşiş idebile andan mu‘ālece ide zırā bilmedin işlemek muşaşaradur

Eserin kuruluşu ise yine yazmanın baş kısmında Cerrah Mes‘ud tarafından açıklanmıştır. *11. ve hem bu kitāb ũ bāb ũzerine itdüm bāb-1 evvel ‘ilmisin bildürür bāb-1 sānī cerāřatler bildürür bāb-1 řālīs ‘ilāclar ve terkipler bildürür.*

Tıp yazmaları yazıldıkları dōnemin dil ũzelliklerini yansıtmanın yanında ũzellikle botanik terimleri açısından zengin sōz varlığına sahip eserlerdir. Bu nedenle tıp tarihi araştırmaları için de bũyũk ũneme sahip olan bu eserlerin telif ya da tercũme, halka yōnelik ya da hekimlere yōnelik hazırlanmış olmaları da gōz ũnünde bulundurularak tespit edilebilenlerin bũtũnũyle ele alınması, dil ũzelliklerinin ve sōz varlığının ortaya konması gerekmektedir.

DİL ŐZELLİKLERİ

İMLA ve FONETİK

Tercũme-i Hũlāsā harekeli nesih bir yazıyla yazılmıştır. Őnlũlerin gōsterilmesi konusunda eserde bir tutarlılık gōrũlmemektedir. Őnlũler kimi zaman hem hareke hem harfle, kimi zaman da sadece hareke ile gōsterilmiřtir. Bu konuda aynı kelimenin imlası bile metin içinde farklılık gōsterebilmektedir.

Kelime sonunda bulunan b, c, d, g ũnsũzlerinin yazımında da bir tutarlılık gōrũlmemektedir. *Ac/a, ağac/ağaç, barmağ/barmağ, bud/but* gibi kelimelerde ikili imla kullanılmaktadır.

ŐNLŬLER

Tercũme-i Hũlāsā'nın imla ũzellikleri, kapalı e sesinin varlığını belirleme konusunda yardımcı olmamaktadır. Kapalı e sesinin bulunması beklenen kelimelerde ũnlũ, çok bũyũk bir çoğunlukla i okunması gereken imlayla, çok az ũrnekte ise doğrudan e okumayı gerektiren imlayla yazılmıştır. Bir başka deyişle elimizdeki eserin imlası EAT'de kapalı e sesinin varlığını ortaya koyma yōnünde değildir. Diğer EAT metinlerinde de gōrũldũđũ gibi aynı kelimenin e'li ve i'li şekilleri metin içinde tespit edilebilmektedir. *10a/1 yirlere/6a/6 yeri, 10a/4 gice/7a/13 gece, 43a/11 bize/25b/6 bez, 42b/13 biş/12a/6 beş*

Eski Tũrkede var olduğu bilinen aslı ũnlũ uzunluklarının EAT'de devam edip etmediği konusuyla ilgili olarak da metnin imlasından herhangi bir sonuca gidebilmek mũmkũn gōrũnmemektedir. Arapça ve Farsça kelimelerde kullanılan uzun

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

ünlülerin kolayca tespitine karşılık Türkçe kelimelerde Uygur imlasının etkisiyle tüm ünlüleri gösterme geleneği, aslî ünlü uzunluklarının belirlenmesi konusunda güçlük çıkarmaktadır. Kaldı ki Arap imlasının etkisiyle Türkçe kelimelerdeki ünlüler, kimi zaman tümüyle gösterilmiş, kimi zaman gösterilmemiş, kimi zaman da bazı ünlüleri gösterecek şekilde yazılmıştır.

Ünlü Uyumları

Kalınlık-incelik uyumu, Türk dilinin en eski yazılı metinlerinden başlayarak günümüzde de Türk dilinin hemen tüm kollarında sağlam bir şekilde işleyen ünlülerle ilgili temel uyumdur. EAT'de de bu uyum rahatlıkla tespit edilebilmektedir. Hülâsâ, bu açıdan EAT'nin genel eğilimini yansıtmaktadır. *1b/10 unutmayalar, 2b/15 karasağı, 35b/10 yigirmisi*

Kalınlık-incelik uyumunun sağlamlığına karşılık düzlük-yuvarlaklık uyumu bilindiği gibi Türk dilinin geneli için geç başlamış bir uyumdur. EAT'de bu uyuma aykırılığın temelinde iki kaynağı bulunmaktadır. Birincisi kelime kök ve gövdelerinde görülen uyumsuzluk, diğeri de EAT'de her zaman düz ve her zaman yuvarlak ünlülerle kullanılan tek şekilli eklerin bulunmasıdır. *3a/9 alurlarmış, 35b/10 ayınuñ, 36a/15 aldursa, 36a/15 koğusun*

Ünsüz Uyumu

EAT'de ünsüzlerin ötümlülük-ötümsüzlük açısından gösterdiği uyum, bazı eklerdeki ünsüzlerin sürekli ötümlü kullanılması nedeniyle sağlam işlememektedir. Hülâsâ'da da bu uyum, yazıldığı dönemin dil özelliklerine paralel kullanım sergilemektedir.

2a/5 yitdükce, 2b/17 süñükdür, 4b/15 karşıduralar

Ünsüz değişimleri

t->d- değişimi

Eski Türkçedeki kelime başı t sesi, EAT'de d- olma eğilimindedir. Bu değişiklik daha çok ince ünlülerin yanında bulunan d- sesinde görülmektedir. *degin 7a-7, degül 32a-2, degürmeyeler 12b-17, demür 17b-5, deñiz 21a-16, deri 5a-3, didüğümüz 4b-3, dikeler 6a-16, dil 4a-3, diledüm 2a-5, diri 37b-16, dirile 27b-5, diş 5b-6, diz 4a-16, dört 1a-1, dügün 16a-6, dükeli 3a-1, dürlü 1a-1, düşinde 32a-12, düşdi 2a-4.*

Kalın sıradan ünlülerin yanında bulunan t- sesinin d- olduğu örneklerin sayısı az olmasa da t- sesinin korunduğu örnekler de ağırlıklı olarak kendini göstermektedir. *Dağılmazsa 20a-5, dağatur*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

35a-16, dağı 17b-7, dañlacaq 25a-8, dar 38a-5, daşradan 14b-5, dırnaç 5b-3, doğıcak 3a-13, doğrayup 39a-2, doqın up 6b-6, dolduralar 7a-10, dolu 36b-11, dudaqları 38a-11, duruca 36b-17, duta 6a-2, duya 34b-8

Tafük 26b-6, tağ 3b-12, tağlarlarısı 5b-16, tağıla 19b-12, tağlağuş 24b-2, taladuğı 32a-1, talaç 3b-15, tamar 24b-13, tamzurular 9b-7, tañla 34a-12, tar11b-9, taracuk 26b-10, tarağ 17a-13, taş 6a-3, taşıra 25a-10

Türkiye Türkçesinde t- sesiyle kullanılan bazı kelimelerde d- sesinin kullanıldığı görülmektedir. *depesinde 9a-2, der 11a-12, derledükden 34a-17, derlemekden 37a-13, ditreyen 35b-1, ditremesi 36a-2, domurcuk 5b-15, dutmağdan 37a-12, dutulmuş 11b-8, dutulmağd.dur 27a-1, duz 24a-7, duzluğ.ıla 23b-11*

Bunun yanında bazı kelimelerin metinde hem d- hem de t- ile kullanılan örnekleri mevcuttur. *tuz 4b-15/24a-7, ter 6a-2/ 11a-12, tuta 29b-2/ dutmağdan 37a-12, toğdıyısı 5b-4/doğıcak 3a-13, toğrayalar 25a-13/doğrayup 39a-2*

Git- fiilinin iki ayrı çekiminde iki ünlü arasında kalan t sesinin ötümlüleşmemesi, ötümsüz biçimiyle kullanılması dikkat çekicidir.

15b/ 13. bunları kaynadalar ve süzeler tuz ve bal katalar hammāma iledele ve ılıcaç şu döke **güteler** süst 14. olacağa yakın içüreler çalkayalar kuşduralar

17a/ perhiz 4. itdüreler ve maṭbūḥ-ı eṭimūn içüreler az ise **gitere** sirkeyile ısladalar

Bunun yanında metnin birçok yerinde tavuú kelimesi içte v sesiyle kullanılırken iki yerde tafuk biçiminde kullanılmıştır.

26b/6. çıkara çıkara tiz duta yerine bir **tafuk** yara şeker ile ısıcaç ura bağlaya ol gün 7. ol gice dura

31b/11. ve sezāb şarmusaç ve **tafuk** bokı dögeler ve gül yağı bizle karşıduralar

EAT döneminde görülen Eski Türkçe kelime başı k- sesinin ince ünlülerin yanında g- sesine dönüştüğü bilinmektedir. Bu değişim, metnimizde de görülmektedir. *geldi 38b/10, gerek 2a/8, göz 3b/6, gire 11b/13*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

MORFOLOJİK ÖZELLİKLER**İSİM İŞLETME EKLERİ****Durum ekleri****İlgi durum eki**

İlgi durum eki, metinde EAT'nin genel durumuna uygun olarak +(n)Uñ biçiminde her zaman yuvarlak ünlüyle kullanılmıştır. Metnin harekeli olması ekin imlasını tespitinde büyük kolaylık sağlamıştır. Bazı örneklerde (*Halifenüñ 1b/5*) ünlünün yuvarlaklığı, ayrıca harf yazılarak da desteklenmiştir.

10a/17. geçüreler ve ol bozaran yirüñ üstine ekeler bozaranı gide hoş ola burun tomrulsa aña ru'âfdirler

11a/14. kıza ve kırbı ısıcağ olıcağ bardağüñ ağzın kulağına dutalar

20a/2. ol dahı sal'anuñ bir cinsidür kimi yumşak ve kimi katı olur

Bulunma durum eki

Bulunma durum eki, metinde ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna bağlı olmadan +dA biçimbirimiyle kullanılmıştır.

40a/15. ve çok dürlü yavuz rencler endâmında belüre

38b/17. ve gîdâ dahı çok olur ve ol yıl kim baklada vardur

15a/3. sudâ'ki dil altında olur yumrı baş gibi gökçe olur

Yönelme durum eki

Yönelme durum eki +(y)A biçiminde ünlü uyumlarına uygun olarak kullanılmıştır.

3b/5. uş adlu adıla ve yirli yirile bildürelüm kim kan alan kişiye geñez ola

4a/3. anlaruñ menfa'âti yürek harâretine 4. ağız içinde baş berte ve dil ağır olduğına ve şişdüğüne ve burun kanına ve hunâka müfiddür

30b/15. kemük üzerine koyalar ki merhemi 16. kemüğe degmeye ve merhem-i bâslîkûn ya merhem-i zencâr ile bitüreler

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Ayrılma durum eki

Ayrılma durum eki de +dAn biçiminde bulunma durum ekinde olduğu gibi ünlü uyumlarına uygun, ünsüz uyumuna aykırı olarak örneklendirilmiştir.

5a/6.bildürür bilgil kim bedende cerâhat vâkı⁶ 7. **olmağlık** üç dürlü **sebeden** olur evvel **kılıçdan** ve **bıçağdan** ve **oğdan** ikinci **düşmekden** ve 8. **taşdan** ve **çomakdan** hâşıl olur üçüncü nesne-i ahlâf harekete gelüp bir ⁶uzvda madde **dökülmekden** 9. hâşıl olur

14b/5. **düşmekden** aşğa çeke ayrulurısa tizcek yağu ideler eñegine uralar sağağına **içerüden daşradan**

31a/2. ayağınuñ şâfin **tamarından** ya **baldurından** hacâmat ideler etlü aş virmeyeler ve şorvâ dahı virmeyeler

32a/15. içüp katı serhoş **olmağdan** sağındu(ra)lar eger bularuñla geçmese bir ölmüş kişinüñ **ayağından** 16. kabın alalar

Bir örnekte ayrılma durum ekinin +dIn biçiminde kullanıldığı tespit edilmiştir.

12a/17. ılıcağ şuyıla yunmadın bu **yağdın** dürtine otura ve terleye andan şoñra südüğine çıka

Belirtme durum eki

Belirtme durum eki metinde diğer EAT metinlerinde olduğu gibi +(y)I biçimbiriyle kullanılmış, 3. teklik kişi iyelik ekinde sonra +n biçiminde kullanılmıştır.

13a/9. gül yağıla siñirlü yapraaı döğeler merhem gibi ola birbirine **katalar** evvelâ ol baş **yaralarını** bellüf 10. güli şuyıla yuyalar

14a/2. birer dirhem döğeler bir deng misk gül şuyıla ezeler bu **otları** **katalar** kırıya ‘anber gibi ola

42b15.bevâsır sızlayıcağ **sızısın** kesecek merhem budur

43a/16. ol göz kim kızıl ola **kanın** keser gözleri açılır nâfi⁶ ola.

Araç durum eki

Metinde araç durum eki görevini *ile* edatı üstlenmiş, Eski Türkçedeki +n araç durum eki metinde araç görevinden ziyade zarf

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

yapma göreviyle kullanılmıştır. +IA ekinin de acıla, tokla, ısıcaqla kelimelerinde zarf yapma görevinde kullanıldığı da görülmektedir.

18a/14. üzerine uralar üç dört gün sâkin olmazise gül yağıla öyken uralar uralar tağılup 15. gitmezse muhallil yakular uralar tâkim **iriñle** tolunca andan **nişterile** açalar fetile uralar 16. üzerine kırutı dürteler günde iki kez açalar oş kemend yarayısı **yaşduğ ile** berk şaralar

29a/12. iki üç gün anı uralar hiç talağ komaya gidere veli ol arpa otun talağ üstinden 13. giderdükleri **vaktın** atvireler yiye

35a/7. iki dirhem fülfuli ebyâz iki dirhem sünbülü hindi kurusa ideler şerbeti bir mişkâl içmek **vaktın** 8. sikencübîn karışduralar içeler

42b-16 düрте zeyt yağı maştaki ve bal mümü **ilkin** zeyt yağın ıssı eyleye ocağdayiken mümü ve maştakiyi berâber 17. kıata narca eyleye

Yön gösterme durumu

Eski Türkçede yön gösterme işlevinde kullanılan +gArU ve +rA ekleri, birkaç kelimedede kalıplaşmış biçimde kullanılmıştır.

14b-/5 aşğa çeke ayrulurisa tizcek yağı ideler eñegine uralar sağağına içerüden **daşradan** 6. tahta pâresiyle berk bağlayalar

5b-2/1. yüzine ve hâyesine şovuk şu dökeler imdi sünnet itmegi dağı böyledür kim eger zekerüñ 2. derisi bellütü örtse mîl şokalar iç derisini bile dutalar çekeler bellüt **içerü** gide

3a-/13almalı kişiden kan almak dilerler gerek kim şabah gün doğıcak kan alalar ve kandan **soñra** rufadun 14. yumurda ve şeker şerbeti ve koyun eti şorvâsı gıda eyleyeler

25a-5, 'ilâc-ı tedbiri **taşra** olursa ıgneyile ebrişümi deleler ve kerile keseler

4b-/3 ve giciyüğine fâyide ider pes ol **yukaru** didüğümüz otuz iki tamar kim ihtiyâr itmişlerdür

Metinde ağız kelimesine getirilen +ra eki kalıplaşmış örneklerin dışında tespit edilmiştir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

32a-15 bir ölmüş kişinin ayağından 16. kabın alalar ve ol uyuyup sayıklarken ol ayak kabının tabanıyla üç kez **agızra** ura

Eşitlik durumu

Tercüme-i Hülâsâ'da eşitlik eki, gibi ve kadar işlevinde sıkça kullanılmıştır.

4b/8. za'if ise çok ağıtmayalar bu **i'tibârca** ol gün dağı girir kan alsalar olur

8a/12. oğlancuklarda olursa **şulıca** başcu gazlar gibi ol

9a/16. öziyle yumurda şarusın yapışduralar ve anasına etlü aş virmeyeler birinç aş yiy **katıca** 17. yağıla

12. **ısıcak** şuyıla karışduralar merhem gibi ola dürteler ağrıdığıncı koyalar

15.a/1. tabâşir mercimek kabı çıkmış tohmekân kırı kişnic sumak bir dirhem kâfûri bir deng 'âkırkarha 2. **bunlarca** dögeler

41b/7 **yarusınca**

İyelik ekleri

Hülâsâ'da kullanılan iyelik ekli örneklerin tamamına yakını 3. kişiye ait çekimlerdir. Eserin baş kısmında yazarın eseri yazış sebebi açıklanırken bir örnekte 1. teklik kişi iyelik çekimi kullanılmıştır. Diğer kişiler ait örnek metin içinde tespit edilememiştir.

2a/4. Pârsice ve Pehlevî dilince 5. karışuk düzülmüş ve hem perâkende olmuş diledüm ki **gücüm** yitdükçe düzem Türkiye döndürem

2b/15. aruk ola ve ince ola habesiler gibi **kolı** ve **tamarı** kâhel ola gic ata ve **bevli** karasağı ola 16. bu i'tibârca her şahsuñ bedenine göre ve tamarı **atmasına** göre **cırahatına** tamar ideler pes bir dürlü 17. dağı a'zâdan süñük oldur kim **cümcümesi** iki pâre süñükdür baş ve çene **süñügi** elli iki pâredür

6a/2. yâ bal **şerbetini** içüreler gıdâ haride bādām yâ tavuk **şuyıla** erişte yidüreler ve ekşi gıdâlardan şakınalar 3. tâ hoş olunca ve ammâ urılan kişi göreler **burnı** ve **kulağı** ve **dudağı** gögerdiyse geleni gideni bilmez

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

Fiil İşletme Ekleri

Diğer tıp yazmalarında olduğu gibi Hülâsâ'da da fiil çekimine ait örnekler çoğunlukla istek ve gereklilik kipine aittir. Çok az sayıda geçmiş zaman, geniş zaman ve şart kipine ait çekim örnekleri bulunmaktadır. Bu kip ve zamanlardaki kişi örnekleri de çoğunlukla 3. teklik ve çokluk kişiye aittir.

Geniş zaman

2a/11 bÂb-ı evvel eilmisin **bildürür** bÂb-ı sÂni cerÂóatler **bildürür** bÂb-ı âÂlis eilÂclar ve terkipler **bildürür**

2a/7 katı ki bir cerâhat olsa üstâd-ı hâdık olmasa bu kitâb ile 'amel itsele müfid **düşer**

Geçmiş zaman

1b/2. cevÂhir erkânından eaul ve fikr ve ten ve cÂn birle kendünüñ âÂni-i úudretin **bildürdi**

1b/4yigregidür Âdeme baòşÂyiş ve hidÂyet rÿzi **úldı**

1b/12. maraøları teşrihlerinde eÂciz ve úAsır **úaldılar** ve bu eilmüñ intihÂsı **yetişmediler**

2a/3adını Hülâsâ diyü ad **virtiler** 4. veli bu øaèif CerrÂh Mesèyd eline **düşdi** bu nüsóayı **gördi**

2a/11. ve hem bu kitÂb üç bÂb üzerine **itdüm**

2a/2 cemè olan 3. hükemÂ ve cerrâólar óalifenüñ sözünü **úabul** kılup bu kitÂb **düzdiler**

1b/5 müteúaddimesinden şöyle rivÂyet **itmişler** kim Maemÿn óalifenüñ (R.A.) 6. mübÂrek vücüdında vÂúie **olmuş** óükemÂ óayli zaómet çeküp muèÂlecesinde eÂciz 7. **úalmışlar** síoóata gücile **gelmiş** pes Maemÿn óalife **görmüş** kim bu kendü üzerindeki cirâhat muèÂleceyle 8. iâlÂha **gelmiş** mecmuè úabiblerine ve cerraólarını **úúürtmüş** aytmış

37b-13. óuúneler kim **dimişüz** istièmÂl ideler

İstek

1b/9 sizden **dilerin** kim böyle cemè olmuş iken her cerÂóatuñ muèÂlecehesin cemèidüp **yazasız** bizden soñra gelenlere fÂyide 10. ola bizi ve sizi duèÂdan **unutmayalar**

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

Emir

Metinde emir çekimi için verilen örnekler diğer çekimlerde olduğu gibi sınırlıdır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak kullanılan –gII eki metindeki sınırlı örneklerde de tespit edilebilmektedir.

*1b/4. ol ‘âlemler fahri Muḥammed Mustafānuñ ruh-ı muḳaddesine vāsıl **olsun** bi’n- nebiyye ve ālihī ecma‘īn 5- ammā ba‘de **bilgil** kim*

Gereklilik

Gereklilik çekiminde –mAk gerek yapısı kullanılmış, diğer EAT metinlerinde görülen –sA gerek yapısı ve Türkiye Türkçesinde kullanılan –mAlI eki tespit edilememiştir.

*20b/15. yiyeler uatlu àidÀlardan perhiz **itmek gerek***

*26a/ 11. eger kemüğe sancılanmış ola cehd idüip yarmaú **gerek** çuár 12. **maú gerek** yerine üuz ile şeker uolduralar eger çekerken uamar kesilürse öjn-bend ile 13. **baúlamaú gerek***

*30a/14. muòÀaradur úurtulmaz ve úan durmaz ve ol yÀre bitmez andan helÀk olur úatlanmaú ve saúunmak **gerek***

Dilek-şart

Dilek çekimi, Türkiye Türkçesinde de kullanılan –sA eki ile gerçekleştirilmiştir. Metinde dilek yapısında kurulan örnekler ise dilekten ziyade şart işlevinde kullanılmıştır.

*2a/7 katı ki bir cerāhat **olsa** üstād-ı ḥādıḳ **olmasa** bu kitāb ile ‘amel **itseler** müfīd düşer*

Birleşik çekim

Tercüme-i Hülâsâ’da birleşik fiil çekimi örnekleri yok denecek kadar az sayıdadır. Tespit edilebilen örnekler çoğunlukla, geniş zamanın şartı ve görülen geçmiş zamanın şartıyla ilgili örneklerdir. Bunun yanında eserde rivayet çekimiyle ilgili de bir iki örnek bulunmaktadır.

*2a/1. ve zahmet vāḳi‘ **olursa** ol nüṣḥa ile ‘amel ideler*

*30b/3. olur yumşak idici yaḳular uralar ḫola ne yirden **yumşarsa** 4. ol aradan açalar*

*13. kemük degüldür üzerine şeker ekeler ḳarşu kemügi depredele yencken çıkaralar ḳan **aḳarsa** ḳayurmaz*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

31b/9. ve yukarıya keseler kesmeğe mümkün **olmazsa** ol yiri kereyle tizcek üç dört yirde yaralar

5b/4. yırtalar ya ig şoşalar ol deriyi ig üzerinde yaralar çıka eger sünnetlü **toğdıyisa** derisin çekmeye biraz üzerinden keseler

31a/9. koyalar ve eger bağarsuğ **sovumadıysa** yağın keseler ve eger **sovudıysa** erideler

3a/8. yüz kırk pes ehl-i hükemâ bu cümle tamarlardan otuz iki tamar ihtiyâr itmişlerdür kim anlardan kan 9. **alurlarmış** külli a'zâya ve endâma nâfi' olur ammâ ehl-i hükemâ faşd-ı muqaddem komışdur kim her şayrulığa 10. kan alalar

Ek fiil

Tercüme-i Hülâsâ'da ek fiilin geniş zaman 3. teklik kişi çekimi örneklerinin sayısı fazladır.

1b/2. ve saâluú 3. perdesin kim úamu nièmetlerüñ **yigregidür**

2b/1. havaya teşbih eylemişler nitekim hava **ıssıdur** ve **terdür** kan daòı ıssı ve **terdür** ve âafrayı oda teşbih 2. eylemişler nitekim od **ıssıdur** ve **úurudur** âaфра daòı **ıssıdur** **úurudur** balâamu âuya teşbih eylemişler nitekim 3. âu **âovukdur** ve **terdür** ve sevdâyı ùopraâa teşbih eylemişler nitekim ùopraú **âovuúdur** ve **úurudur** sevdâ 4. daòı **âovuúdur** ve **úurudur** imdi óaúú teâla bu dört erkânı sebeb eyleyüp bir pAre nuúfeden 5. Âdem vücûda getürdi êaúl ü cAn birle şerif eyledi faâl daòı **dörtür** evvel yaz günü 6. ıssı ve **terdür** kan artar êilAc aña göre gerek ikinci yay günü ıssı ve **úurudur** âaфра artar êilAc 7. ol vaúta göre gerek ve üçüncü güz günü **âovuú** ve **úurudur** sevdâ artar êilAc girü ol faâla lAyık 8. gerek dördüncü úuş günü **âovuú** ve **terdür**

4b/7 bir iki günden âoñra ãol úolında úan alalar ve ol úolın yuúaru ùutalar **úuvvetlüyise** biraz aúudalar

4a/8. baş aârisına ve burun ùomurduâına biél- cümle ne úadar boynúndan yuúaru êillet **varısa** defè 9. ider

6a/9. ya úsfüngür ile alalar ol sınan kemügi oñatlıâla çúuaralar ve eger dutar yiri **varısa** 10. destÁrile ya kelbetün ile alalar

10a/8. üstine uralar eger úan **úarayısa** baâlamayalar aúa

17a/13 ya **ayaúndayısa** ya úaraâ üstinden úan alalar úúurtula nÁfi'dür

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

18a/6. üzerine úruúü dürteler günde iki kez açalar öoş kemend **yarayisa** yaãduú ile berk âaralar

Hülâsâ'da ek fiilin ulaç biçimi –ken isimlere ve fiillere gelen örnekleriyle işlek bir kullanım sergilemiştir.

10b/8. üstine uralar eger **қан қарайса** bağlamayalar aқа tã **қанı kızıl olıncaya degin eger **қара ікен**** dutsalar 9. helâk ide

30b/12 kemükden úan gelürse dayırlu 13. kemük degüldür üzerine şeker ekeler úarşu kemügi depredeler **yencken** çúaralar

31b/7 ya çeyan soúa sebebi **àÀfiliken uyurken** soúar

37a/9 şol kişiler kim cimÀèa yaramaz eger iderse ziyÀn ider evvel **odlancuúken** äayru olur

14b/7. daòì ideler on gün dura eger dişlerde òaùÀ olsa çúaralar eger **çekerken** úanasa göre 8.ler kemük pÀresi göz görse çúaralar

15b/5 boàazda sülük 6. yapışa ve yılan ya kertekele gitse sebebi äü içerken olur yÀòud uyurken olur

26a/11 cehd idüp yarmaú gerek çúar 12. maú gerek yerine úuz ile şeker úolduralar eger **çekerken** úamar kesilürse òýn-bend ile 13. baàlamaú gerek

32a/15 bir ölmüş kişinuñ ayaàından 16. úabın alalar ve ol uyuyup **sayúularken** ol ayaú úabınuñ úabanyıla üç kez aàızra ura

FİİLİMSİLER

İsim-fiiller

Metinde mastar eki olarak –mAk eki kullanılmış, -Iş ekinin örneğine rastlanmamıştır. Bunun yanında –mA mastar ekiyle yapılmış iki kalıcı isim örneği tespit edilebilmiştir.

1b/13. tecrîbe olunmuş ve muèÀleceleri cemè idüp bir nüsoá **úлмаúлúa** yaraya

2b/9. ve èilÀcları bu iètibarca ammÀ bilgil kim úan àÀlib **olmaúuñ** èalÀmeti oldur kim 10. beñzi kızıl ola bedeni ıssı ola úoli ve úamarı úolu ve tiz ata bevli úızılşaaú ola äafra àÀlib 11. **olmaúlúuñ** èalÀmeti oldur kim buàday eñlü ola bedeni ıssı ola úoli ve úamarı tiz ve úolu ata 12. ve bevli rengi saru ve narinci ve úoyı ola balàam àÀlib **olmaúlúuñ** èalÀmeti oldur kim beñzi aú ve semüz 13. ola bedeni çouú ıssı olmaýa ve úoli ve úamarı kÀhel ve süst ata ve bevli aú ve aúçil ola

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

ve üürü 14. ola sevdâ àÀlib **olmaúliâuñ** èalÀmeti oldur kim bedeni úarasaàu ola gevde úil az ola

11a/11sebebi óammÀmda **süñirmekden** 12. ya áuya **oynamaúdan** ya der áoñunda yil **úapmaúdan** olur

14a/11ve sancar olsa sebebi her nezleden ya **úoúulmaúdandur**

14b/ 9. sebebi ma'dede balàam cem' **olmaúdan** veyâ soàulcandan 10. olur

9b/6. eger yaş 7. çou aúarsa **yalama** úuz kendü sidügile ezeler ısıcaúla vuralar

11a/7. böğürtlenüñ yapraðın dögeler ve **asma** yapraðın 8. çubuúla yakup külin alalar ve ol ikisin birbirine úarışduralar

Sıfat-filler

Elimizdeki metinde sıfat-fiil eklerinden –mİş ve –An ekinin daha çok,- dUk ekinin daha az kullanıldığı tespit edilmiştir. Metinde –mAlI ve –Acak eklerinin de sıfat-fiil kullanımları mevcuttur.

5a- tecrübe çou 14. **kulmuş** ve çou **görmüş** úoca kişi ola

5b-11. uvanur olsa ve köki içinde úalmış ya evvelden **uvanmış** diş gelse

9b-1. yarmayalar muòÀuaradur mÀbÀd vaède yitmiş ola cerrÀó günahkÀr **olmalu** olmaya

37a- ve şunlar kim çou **yürümüş** 10. ola ve et çou **çapmış** ola ve çou **işlemiş** **ermiş** ola ve óammÀmda cimÀè yoúdur óuãýãÀ kim **derlemiş** ola ve 11. şol kim çou úaeÀm **yimmiş** ola ve haøm **olmamış** ola mecmýè bunlar ziyÀndur

19b-10. bir 'illetdür ki çúar úuzıl büyük sirÀçe gibi olur sebebi göyünmiş óilúdan úamar deşer ve cilde deger

20b-4. soúalar ya **úuzmuş** yaà içine soúalar sÀkin olmazsa

32a-6. **derilmiş** úuduz böcegin súdile içüreler ya úara úüzümile döğüp áucuàazile içüreler

35a-15. ðihni ve zirekligi arturur ve maèdeni cigeri úavi ider ve beñzi úzardur **eskmiş** öksürügi 16. ve cümle sancuları daàudur

3a/15. nÀfiè olur serÀker şarÀb **içenler** bir iki ayaú şarÀb içse ol daòì müfiddür

Turkish Studies

10a- ince bizden 17. geçireler ve ol **bozaran** yirüñ üstine ekeler **bozaranı** gide öoş ola

11a-6 ãuyıla ılıcaú ol burun dutaàı yuyalar ve ol saóú **olan** baàlu otları dürteler

13a-16. úatalar ve bunları birbirine úatalar evvel **olanı** ıssı ãuyıla yuyalar

14a/6. bunları döğeler bal şerbetiyle úaynadalar ısıcaú aázına ala maømaøa ide **geleni** döke

11b-11. ve od üzerine úaynaya tÀ ol **úoyduúları** ãuyuñ yarusı oranı úalınca

3a/ 12. úaçan kim úan 13. **almalu** kişiden úan almaú dilerler

3b/2. kişiniñ üzerine olmaya ve çoú úan almaú ve baàlamaú ve **almayacaú** gişilerden almamak úÀèidesin bilesin

38a/15. ferci ãulu ola eger götürü 16. daòı **olacaú** daòı olursa ol èavratdan ıraò olmaú gerek

Zarf-filler

Eserde ulaç ekleri işlek bir biçimde kullanılmıştır. –İp ulaç ekinin örnekleri çok fazla değildir.

1b/6. mübÀrek vücüdında vÀüiè olmuş öükemÀ dayli zaómet **çeküp** muèÀlecesinde èÀciz 7. úalmışlar

2b/4 imdi óaúú teèÀla bu dört erkÀnı sebep **eyleyüp** bir pÀre nuífeden 5. Adem vücüda getürdi

2a/5 diledüm ki gücüm **yitdükce** düzem Türkiye döndürem ve her 6. mübtedilere ÀsÀn eyleyem

16b- nişÀnı mercimek 14. gibi olur **varduúca** yayılır ve yarıılır

–mAdIn ulaç ekinin örnekleri metnimizde az da olsa mevcuttur.

2a/10. úabib ve her cerrÀó her maraøı teşóíã idebile andan muèÀlece ide zirÀ **bilmedin** işlemek muòÀàradur

12a/17. ılıcaú ãuyıla **yunmadın** bu yaàdın dürtine otura ve terleye

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

13b/ 6. dikenî âîâr úuyruâi çiçeği bunları sehel âuyıla óammâmda **derlemedin** başına ısıcaú uralar otura 7. derleyince çúunca başına acı bÂdÂm yaân dürte çoú yiyecek yimeye

Metinde –IcAk zarf-fiil eki Türkiye Türkçesindeki –IncA eki işlevinde, -IncA zarf-fiil eki Türkiye Türkçesindeki –IncAyA kadar yapısı işlevinde işlek bir biçimde kullanılmıştır. Bununla beraber –IcAk zarf-fiil ekinin –AcAk kullanımıyla ilgili bir iki örnek de metinde tespit edilmiştir.

16a/11. dirseñ nuşÂdır ve şeyteraò úatalar derisi **úopacaú** úurâ ekeler içi çúuncaú merhem ura

19a/ tÂ kim 11. nuôc ola yumşau **olacaú** bir iki kez şişeyle arúun arúun çekeler derisini daòı yufúaraú ola

3a/13 gerek kim âabah gün **doúıcak** úan alalar ve úandan ãoñra rufadun 14.

4b/12 tÂ kim ol inen 13. úanı tenoîò olup **düşünce** andan merhem-i basliúýn vuralar yÂ merhem-i kÂfyri **deşilince** 14. vuralar

8b/10. úaynadalar ve óammâmda anları başına vuralar ve **derleyince** oturalar ve **çúuncaú** úuyruú yaàıla 11. bÂdÂm yaân dürteler

11a/14. kıza ve kırbı ısıcağ **olıcağ** bardağuí ağızın kulağına dutalar

13a/12. ısıcağ şuyıla karşıduralar merhem gibi ola dürteler **ágrıdıgınca** koyalar andan yuyalar

13b/ 6. dikenî şıgır kıuyruğı çiçeği bunları sehel şuyıla hammâmda derlemedin başına ısıcağ uralar otura 7. **derleyince çıkınca** başına acı bÂdÂm yaân dürte çoğ yiyecek yimeye

14b/9. nesne **çeyneyicek** ağızdan şaru şu ağsa sebebi ma‘dede balğam cem‘ olmağdan veyâ soğulcandan 10. olur

16a/17. iriñi **kesilince** fetîl kesmeyeler tâ kim şaru şucuğaz **akınca** dört yanına kırútu uralar

18a/15. gítmezse muhallil yağular uralar tâ kim iriñle **tolunca**

32b-1. uyuyup **sayıklayu** uyurken ayağı ökçesiyle üç kez başa berüden añaru añarudan berü 2. geçe ol rencden kırtula ayruğ itmez ola

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

Tasviri fiiller

Metinde tasviri fiil yapılarıyla ilgili örnekler çok fazla görülmemekle birlikte yeterlilik fiilinin olumsuz yapısında bir örnekte bil- fiilinin kullanılması dikkat çekmektedir.

36b/16 nişānı oldur kim cimā' uñ lezzeti olmaya ve zekeri süst ola ve ıssıda cimā' ı 17. idüp şoñra **idebilmeye** ammā ol za' iflik kim bağırdan ola meni azacuğ ve duruca ola

2a/9 pes vācib oldur kim her 10. tabīb ve her cerrāh her marazı teşhiş **idebile** andan mu'ālece ide zīrā bilmedin işlemek muhātaradur

3b/4 her kişünün mazarratına göre ol tamardan kan **alvireler** kim nāfi' ola

28b/13. çeñesin açā duta kalan barmaqlarıla aşāğadan duta baş barmağıla çeñesin düzce **bası 14. vire** fi'l-hāl yirine varur

29a/13. giderdükleri vaqtın **atvireler** yiye ve yabān iti ola bil ağırsa ve zahmet itse

31a/13. añsuzda başına şovuk şu koyalar ya iki ayağın yukaru göturdeler ve **kıcıklayuvire** bağarsuğ çekilür

34a/10. cirāhat kim kuruya sızlaya yumurda şarusın çigle qarışdurala biraz za' firān qata bez ile ya panbuğla 11. **urı kıoya** sızusu sākın ola kesile

Metinde gel- fiili süreklilik görevinde değil, tezlük görevinde bir örnekte kullanılmıştır.

32a/17. bu huyuñ kesilsün ayruğ itme diyeler bunuñ gibi ve yaħud uyanuğ kişi **durigele** uyuyup

+rAk karşılaştırma edatı

+rAk eki metinde karşılaştırma işleviyle üç örnekte kullanılmıştır.

31b/9. ve **yukarurağdan** keseler kesmege mümkün olmazsa ol yiri kereyile tizcek üç dört yirde yaralar

19a/ tĀ kim 11. nuōc ola yumşau olacau bir iki kez şişeyle arıun arıun çekeler derisini dağı **yufıarau** ola

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

20a/12. evvel her delüğine tiz şâf şokalar **azırak** üzerine murdâr ilig uralar açılınca

SÖZ VARLIĞI

Tercüme-i Hülâsâ ele aldığı konuyla ilgili olarak belirgin olarak insan vücuduyla ve hastalıklarla ilgili kelimeleri içinde bulunduran bir eserdir. Buna bağlı olarak özellikle tedavi sırasında kullanılan reçeteler verilirken çok sayıda bitki ismi de metin içinde yer almaktadır.

Organ isimleri

Hekimlere yönelik bir eser olması nedeniyle eserde özellikle insan vücudunun tanıtıldığı bölümde kullanılan organ isimleri Arapça başta olmak üzere çoğunlukla yabancı kaynaklıdır. Bu isimlerin büyük bir kısmını da iç organlar ve damar isimleri oluşturmaktadır. Ancak metinde yabancı isimleri verilen damarların Türkçe karşılıkları da ihmal edilmemiştir. Türkçe karşılıkların hepsi terim değerinde olmasa da en azından Türkçeye çevirme ya da Türkçe anlatma çabası dikkat çekmektedir. Diğer bölümlerde kullanılan organ isimleri daha çok Türkçeye yaklaşmış ancak damar isimleri yine yabancı biçimleriyle devam etmiştir.

3b/4 ol otuz iki tamarı 5. uş adlu adıla ve yirli yirile bildürelüm kim kan alan kişiye geñez ola bilgil evvel **baş tamarı** kim aña 6. **yafuc** dirler andan kan alınursa menfa'at baş ve göz kanın keser ikinci **alın tamarı** aña **cebehe** dirler menfa'at kulak güvüldüsin ve göz kanın keser baş çegzinmesin giderür üçüncü **kaş yanında olur** aña **'ırku 'l-hâcibeyn** dirler menfa'at göz ve kabağ kanın keser ve göz tonuğun açar 9. baş ve kıl bitmesin keser ve yüzde çibanlar çıkıcı olsa giderür dördüncü **eñse tamarı** kim aña 10. **ħarfü 'r-rās** dirler menfa'at depe ve omuzlar ağrısın def' ider ve başda baş ve bert olsa 11. **kurudur** beşinci **tolak tamarı** kim aña **'ırku 'ş-şakıka** dirler menfa'at baş ağrısın ve 12. **kanı unımağı** def' ider vaqtı kim andan kan alsalar büyük ucumayalar üzerine karı çomak bigi tağ 13. uralar demürile zîrā kim şerbān şu' belerindendür ihtiyāt çokdur altıncı **kulak ardındağı tamar** kim aña **ħalfü 'l-uzun** dirler menfa'at kulak içinde baş bert olsa giderür unutsağuluğı 15. men' ider ve talağ rencine müfıddür yedinci **göz bikārı tamarı** kim aña **mākü 'l- 'ayneyn** dirler menfa'āti 16. göz kanın ve pişigin ve çapağın ve giciyiğın def' ider ve burundan şaru şu aqmağı keser sekizinci 17. **burın tamarı** kim aña **'ırku 'l-enf** dirler menfa'āti yüzde ve burında baş bert olsa ya yüzde 4a/1. **bākām** gibi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

kızıl olsa def' ider ve **iki tudağ içinde kim iki tamar** kim anlara 'ırku's- şafateyn dirler 2. anlarıñ menfa'āti diş eti kanasa ve tudağ yarılrsa ya ağız yöresi baş bert olsa anları 3. giderür ve **dil altında iki tamar** kim aña 'ırku'l- lisān dirler anlarıñ menfa'āti yürek harāretine 4. ağız içinde baş berte ve dil ağır olduğına ve şişdüğüne ve burun kanına ve hunāka müfīddür 5. ve **boğaz altında iki tamar** kim anlara **vedācin** dirler menfa'āti sersām rencine ve kulağ ağrısına 6. ve sâç saçal dökülmesine kim aña **da'ü's-si'leb** dirler def' ider ve ne kadar başda 'illet olsa 7. mecmu'sın def' ider onbeşinci **sağ kolda baş tamarı** kim aña **kifāl** dirler menfa'āti 8. baş ağrısına ve burun tomurduğuna bi'l- cümle ne kadar boynūdan yukaru 'illet varısa def' 9. ider zīrā tenkıye-i dimağdur onaltıncı **gevde tamarı** kim kolda olur aña **ekhal** dirler menfa'āti cemi' 10. a'zāya fāyide ider on yedinci **ekhal tamarı altında olur** aña **bāslık** dirler menfa'āti boğaz ve ısıtmaya 11. ve gevde yandığına ve sancuya ve cemi' a'zā harāretine fāyide ider on sekizinci **bāslık tamarı** 12. **altında olur useylim** dirler menfa'āti bil ağrısına ve bevāsır rencine ve arka ağrısına ve kasuğ ağrısına ve südük yolında kan geldüğüne fāyide ider on toközuncü **baş barmağ üstünde tamar** 14. **olur** kim aña **hayl-i dizā'** dirler menfa'āti bil ağrısına ve omuz ağrısına ve uyuz fāyide ider yigirminci 15. **kiçi barmağ üzerinde olur** ol tamara **useylim** dirler yarağana ve sancuya kim boğazda ola fāyide 16. ider ve altı tamar dağı şol yanında olur tamar **diz altında iki tamar** kim anlara 'ırku'n- nisā' dirler menfa'āti 17. yan baş ağrısına ve uyluğ ağrısına fāyide ider iki **topuğ üstünde iki tamar** ki anlara 4b/1. **şāfīn** dirler menfa'āti ayakda sivilciler olsa kızıl ve şulansa aña nār-ı fāris dirler fāyide ider ve iki **tarak** 2. **üstünde iki tamar** kim anlara 'ırku'l- **kadem** dirler menfa'āti topuğ ağrısına ve ayak ağrısına ve şişine 3. ve giciyüğüne fāyide ider

Boğaz, yürek, kol, tamar, beyni, süñük, öyken, burun, deri, bağarsuk, talağ, taban, saç, ilik, kemük, ilik, kasuğ, barmağ, diş, kulağ, dudak, baş, aya, eñse örneklerinde görüldüğü gibi organ isimlerinin çoğu Türkçeyle karşılanmış; beden, bud, hāye, kafa ma'de, zeker gibi az sayıda organ, yabancı kelimelerle karşılığını bulmuştur.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

Hastalık isimleri

Hülâsâ'da da diğer tıp yazmalarında olduğu gibi öncelikle hastalığın yabancı ismi verilmiş hemen ardından Türkçe karşılığı ya da Türkçede kullanılan, bilinen bir başka yabancı karşılığı yazılmıştır.

20b/1 **dâhıs** renc kim aña **kurulğan** dirler sebebi 2. an göyünmekden dökilür

21b/17 **nâleyl** renci kim aña **sökel** dirler 22a/1. sebebi balğamdan a'şab azmağdan olur nişanı yumrucağ olur

23a/17 **kulunc** renci kim aña **topalan** dirler 23b/1.sebebi bağırsuğ içinden opar galiz balğamdandır

25a/12. **zehiyer** renci kim aña **zor** dirler sebebi göbek yanındağı bağırsuğ içinde mädde dökilür

25b/17 vireler **yarağan** renci kim **şaruluğdur** sebebi bağırla öd arasında 26a/1 şafra ziyâde olmağdan ve alağdan dağı olur

Bununla beraber yazar, kimi zaman hastalığın adını vermeden belirtilerinden yola çıkarak hastalığı anlatmış ve ona göre tedavi yollarını anlatmıştır.

22a/17 **hâye şişi** hâye şişi ağır yükden ve çağırmağdan 22b/1 ve sıçramağdan olsa sebebi ya atı abz olmağdan olur

22b/10. **şofra ıkısa** zağmet virse sebebi bögrek za'ifliğinden olur

Bitki isimleri

Diğer tıp yazmalarında olduğu gibi konuyla ilgili olarak metinde çok sayıda bitki ismi geçmektedir. Bitki isimlerinin başta Arapça olmak üzere yabancı kaynaklı olduğu görülmektedir. Bunun yanında yabancı kaynaklı bitki isimlerinde farklı yazılışların olduğu da dikkat çekmektedir.

14b/17 'ilâc-ı tedbiri **göl toğmı** nişâsta 15.a/1. **tabâşir mercimek** abı ıkmış **toğmekân urı ışnic sumak** bir dirhem **kâfûri** bir deng **'âkırara** 2. bunlarca dögeler dürteler bir sa'at dura andan **göl şuyıla yuyalar** ve hem duağından an alalar 3. **yâhud şab** ve civit şeker dögeler süreler

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

18a/3. vire ve aşına ‘unnāb ve erūk bile kıtalar ak şandal t̄in-i irmeni māyişā kızıl gül akakıyā 4. bunları bile kıtalar dögeler yaş kāsni ve siñirlü yaprağı ve üzer otı bunları dögeler ve sirkeyile kıtalar

SONUÇ

Anadolu’da yazılan ve doğrudan tıp tarihinin malzemesi olan telif ve tercüme nitelikli tıp yazmalarının en önemli özelliği yazıldıkları dönemin dil özelliğini yansıtmalarıdır. Elimizdeki metin; imlası, fonetiği ve morfolojik özellikleriyle XV. yy. Anadolu Türkçesini yansıtmaktadır. Bu metin de diğer tıp yazmalarında olduğu gibi dil özellikleriyle dönemini temsil etmesinin yanında söz varlığı açısından önem taşıyan eserlerdendir. Bitki isimleri, organ isimleri, hastalık isimleri ve diğer maddi kültür unsurlarını karşılayan kelimelerin yanında eser, özellikle tıp terimleri açısından ele alınabilecek nitelikte malzeme içermektedir.

KAYNAKÇA

- BAYAT Ali Haydar, **Abdülvehhab bin Yusuf İbn-i Ahmed el-Mārdāni Kitābu’l-Müntehab fi’t-Tıbb (823/1420) İnceleme-Metin-Dizin-Sadeleştirme-Tıpkıbasım**, Merkez Efendi ve Halk Hekimliği Derneği, İstanbul 2005.
- BAYRAM Mikail, “Anadoluda Te’lif Edilen İlk Türkçe Eser Meselesi”, **V. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri (25-26 Nisan 1995) Bildirileri**, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya 1996, s. 95-100.
- BAYRAM MİKAIL, “Anadolu Selçukluları Dönemi Tababeti ile İlgili Bazı Notlar”, *The New History of Medicine Studies C.4*, İstanbul 1998, s.149
- CAFEROĞLU Ahmet; **Türk Dili Tarihi I- II**, İstanbul 1970-1974.
- CANPOLAT Mustafa, “XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede”, **Türkoloji Dergisi**, Ankara 1973, C.5, S.1.
- CANPOLAT Mustafa, “Eski Anadolu Türkçesindeki Belirtme Durumu (accu-sativus) Ekinin Kökeni Üzerine”, **Türkoloji Dergisi**, X. Cilt, 1. Sayı, s. 9-11, DTCF Yayınları, Ankara 1992.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

-
- CANPOLAT Mustafa, **Mecmuatü'n-Nezâ'ir**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1982.
- GÜLSEVİN Gürer, **Eski Anadolu Türkçesinde Ekler**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- İHSANOĞLU Ekmeleddin, "Türkçe Tıbb-ı Nebevi Yazmaları", **History of Medicine Studies**, C.2, İstanbul 1988.
- KARABACAK ESRA, **Bergamalı Kadri Müyesiretü'l-Ulüm**, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 2005.
- KAYNAK Gönül-Raziye Daşkın-Özer Yılmaz, **Bursa Bitkileri**, Uludağ Üniversitesi Kent Tarihi ve Araştırmaları Merkazi Yay., Bursa 2005.
- KILIÇOĞLU Vecihe, **Cerrahiye-i İlhaniye**, Ankara Ü. DTCF Yay. No: 97, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1956.
- KORKMAZ Zeynep, "Anadolu Yazı Dilinin Tarihi Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin Yeri", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, Birinci Cilt, Ankara 1995.
- KORKMAZ Zeynep, "XI.-XII. Yüzyıl Arasında Oğuzca", **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, Birinci Cilt, TDK Yay. Ankara 1995.
- KRAMER S. N., **Tarih Sumerde Başlar**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1990.
- Oğuzoğlu, Yusuf; "Tıp Yazmalarının Tarihi Kaynak Olarak Değeri: Bursa (İnebey) Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesindeki Tıp Yazmaları", *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri, Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1997, s.30
- ÖNLER Zafer, **Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntehâb-ı Şifâ I Giriş-Metin**, TDK Yay., Ankara 1990.
- ÖNLER Zafer, **Müntehâb-ı Şifâ II, Sözlük**, Simurg Yayınları, İstanbul 1999.
- ÖNLER Zafer, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri", **TDAY Belleten** 1985, s. 89-130
- ÖNLER Zafer, "XIV. ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri", **Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları**, Fahir İz Armağanı, Volume 14-1990.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

-
- SARI Nil, “Türk Tıp Tarihinde Hindiba Türleri, Etkileri ve Günümüz Araştırmalarına Öneriler” **The New History of Medicine Studies**, C. 4, İstanbul 1998, s.11
- SÜVEREN Kenan- İter Uzel, “İlk Türkçe Tıp Yazmalarına Genel Bir Bakış”, **The New History of Medicine Studies**, C.2, İstanbul 1988.
- ŞEŞEN Ramazan, “XV. Yüzyılda Türkçe’ye Tercümeleler”, **XI. Türk Tarihi Kongresi**, 5-9 Eylül 1990, **Bildiriler**, C. III, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 902
- TABİB İBN-İ ŞERİF, **Yadigar, 15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı Yadigar-ı İbn-i Şerif**, Merkez Efendi ve Halk Hekimliği Derneği, Yerküre Kitaplığı, İstanbul 2003.
- TULUM Mertol, “Filolojik Çalışma ve Eski Metinlerin Neşri Üzerine Görüş ve Tenkitler”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (Faruk K. Timurtaş'a Armağan)**, S.27, Aralık 1993.
- TURAN Zikri, **Eski Anadolu Türkçesinde Ünlü Uzunlukları**, Açıksoz Yayınları, Malatya 1993.
- YELTEN Muhammed, **Şirvanlı Mahmud Kemâliye, Giriş-İnceleme- Cümle Bilgisi-Metin-Sözlük**, İstanbul Ü.Yay. İstanbul 1993.